

שני מקורות חדשים מעזבונו של טיטוס טובלר

חיים גורן

הרופא השוויצרי טיטוס טובלר (1806-1877) כונה עוד בפי בני זמנו 'הנסטור של חוקרי ארץ-ישראל'.¹ מאמר שראה אור זה לא מכבר בכתב-עת זה מנסה להעריך את מקומו וחשיבותו בין חוקרי הארץ במאה ה"ט.² המאמר לווה בנספח, ובו רשימת פרסומים של טובלר. צוין שם (הערת כוכב, סעיף ד) דבר קיומו של מקור ארכיוני הקשור בסיווריו של טובלר בארץ. אנו מבקשים להציג כאן מסמכים אלה, וכן מקור נוסף, כעדויות הקשורות לפעילותו בארץ ולתרומתו למחקרה. כבר בשנת 1863 נכנס טובלר במשא-ומתן עם ממשלת פרוסיה, והציע למכור לה את ספרייתו הפרטית, כדי שתועבר לאחר-מכן לידי ספריית הקונסוליה הגרמנית בירושלים.³ היה ברשותו אוסף גדול של 'ספרות ארץ-ישראל', שכלל כאלף כרכים, וכן כתיבי-יד רבים. בערוב ימיו, כשעבר לגור במינכן, השאיר חלק מספרייתו ואת אוסף כתיבי-היד בשלמותו לספריית העיר ציריך, ואילו את אלף הכרכים האמורים נטל עימו. המשא-ומתן עם הממשלה הגרמנית נכשל. הספרייה נמכרה לרוסים, וטובלר חזר והדגיש בצוואתו את התנאי שהיא תוצב 'בירושלים או במקום קרוב לעיר זו, לשימוש סדיר, לנוסעים ולמלומדים'. הרוסים לא מילאו אחר התנאי. האוסף נשמר בספרייה הקיסרית בפטרסבורג, תחת הכותרת 'Tobleri Bibliotheca Palaestinae'.⁴

עזבונו של טובלר, לעומת זאת, לא הועבר לרוסיה. חלקים ממנו פוזרים במקומות שונים בגרמניה ובשווייץ.⁵ כאן בחרנו להציג שני פריטים, אשר להם, לדעתנו, מקום רב-חשיבות בתולדותיו של מחקר ארץ-הקודש בכלל ובפעילותו של טובלר בפרט. הראשון הוא 'כרך העבודה' של ספר הביבליוגרפיה הגיאוגרפית של הארץ, שראה אור בשנת 1867, ובו תוספות רבות של המחבר.⁶ השני — אוסף שרטוטים ותוכניות ממסעותיו בארץ, ברובם מעשה ידיו.

- * הארה למאמר ש' שטרן, 'טיטוס טובלר, מחוקריה החשובים של ארץ-ישראל במאה ה"ט', קתדרה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 30-45.
- 1 C. Furrer, 'Dr. Titus Tobler', *ZDPV*, 1 (1878), p. 49. המושג מושאל משמו של נסטור מלך פילוס, שנתפרסם כיועץ חכם מופלג.
- 2 H.J. Heim, *Dr. Titus Tobler, der Palästinafahrer: Ein appenzellisches Lebensbild*, Zürich & Trogen 1879 פרסומי טובלר העוסקים בארץ.
- 3 על ספרייה זו ראה: ג' טלמן, 'מוסדות גרמנים וחברות מחקר שהוקמו במאה ה"ט לחקר ארץ-ישראל ולימודה', קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 172-173.
- 4 היים (לעיל, הערה 2), עמ' 115-116; טלמן (לעיל, הערה 3), עמ' 173.
- 5 כך למשל ההתכתבות הענפה בינו לבין ג' מ' תומס, השמורה בחלק מעזבונו תומס המצוי בגנזך המדינה הגרמני בנירנברג: W.A. Mommsen (ed.), *Verzeichnis der schriftlichen Nachlässe in deutschen Archiven und Bibliotheken, I: Die Nachlässe in den deutschen Archiven*, I, Einleitung und Verzeichnis, Boppard 1983, No. 3823 [להלן: רשימת עזבונו].
- 6 T. Tobler, *Bibliographia geographica Palaestinae: Zunächst kritische Uebersicht gedruckter und ungedruckter Beschreibungen der Reisen ins Heilige Land*, Leipzig 1867 כרשימת פרסומי טובלר, כפי שהוכנה על-ידי ש' שטרן וח' גורן, קתדרה, 48 (תמוז תשל"ח), עמ' 46-48.

טיטוס טובלר וג'ורג' מרטין תומס

ג' "מ תומס (1817-1887), פילולוג והיסטוריון, היה ספרן ואחראי למחלקת כתבי-היד בספריית החצר והמדינה המלכותית (הבווארית) במינכן, וקשריו עם טובלר היו עמוקים ורבי שנים.⁷ תומס היה חבר האקדמיה הבווארית למדעים כבר משנת 1848, ונודע כחוקר ההיסטוריה של ונציה בימי הביניים. תרומתו הישירה לחקר המזרח התבטאה בהוצאה לאור של אוסף כתביו של "פ פאלמראיאר (J.P. Fallmerayer, 1790-1861), היסטוריון איש מינכן, שנודע בכינויו 'הפרגמנטיסט' (על-שם ספרו 'פרגמנטים מן המזרח' והכתורות למאמריו על הארץ).⁸ יש בידינו עדויות רבות לקשרים בין טובלר לתומס. טובלר נהג לעבור דרך מינכן ברבות מנסיעותיו, לשהות בה ולעבוד בספרייתה. אחרי שלושים ואחת שנות מגורים בהורן (Horn) שלחוף אגם קונסטנץ, בין גרמניה לשווייץ, החליט בשנת 1871 לעקור למינכן, ולעשות בה את שארית ימיו. בהלוויית טובלר ייצג תומס את המדענים הגרמנים, והניח בשמם על הארון ענף של דקל, הוא סמלם של עוליה-הרגל לירושלים. כמו-כן מיהר לפרסם הספד נרגש ב-"Augsburger Allgemeine Zeitung", אשר במאה הי"ט נחשב לטוב ולרציני בעיתוני גרמניה, עיתון שטובלר נמנה עם קוראיו הקבועים.⁹

תומס קיים קשרי מכתבים ענפים עם רבים ממדעני התקופה, וכתחומים מגוונים. מעידה על כך רשימת המכתבים — ממנו ואליו — שנשמרו בעזבונו, המתואר ב'סקירת העזבונות בארכיונים בגרמניה' במלים הבאות: 'התכתבויות עם פילולוגים, היסטוריונים, ביזנטיניסטים, מזרחנים, גיאוגרפים ופוליטיקאים... מועשר בעזבונות חלקיים של יעקב פיליפ פאלמראיאר... וטיטוס טובלר. היקף: 4.50 מטר רץ'.¹⁰

'עותק העבודה' של הביבליוגרפיה הגיאוגרפית

העותק הפרטי של ספר הביבליוגרפיה הגיאוגרפית של טובלר ('עותק העבודה'), Handexemplar Titus Tobler, שמור במחלקת כתבי-היד של 'ספריית המדינה של נכסי התרבות הפרוסיים' בברלין.¹¹ הוצאתו של הספר לאור לא היתה סוף פסוק. טובלר המשיך בפעולות איסוף של מידע, וטרח ככל יכולתו להשלים את החסר. לכל אורך העותק שלו הוסיף אינספור הערות בכתב-ידו,

7 הספרייה הבווארית: Königlischer Hof- und Staatsbibliothek in München. על תומס ראה: Simonsfeld.

'Thomas, Georg Martin', *Allgemeine Deutsche Biographie*, 54, Leipzig 1908, pp. 697-700

8 לדוגמה: J.P. Fallmerayer, 'Fragmente aus dem Orient: Vier Wochen in Jerusalem', *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* 1851, No. 227, 230, 249, 260. על פאלמראיאר ראה: ג' שור, ספר הנוסעים לארץ

ישראל במאה הי"ט, ירושלים 1988, עמ' 257.

9 G.M. Thomas, 'Dr. Titus Tobler', *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* 1877, No. 31, pp. 449-450

הציטוט על-פי א' כרמל, 'הקהילה הגרמנית הפרוטסטנטית בארץ-ישראל, 1840-1914', קתדרה, 45 (תשרי תשמ"ח), עמ' 103. טובלר מספר שבעת שהותו הארוכה בירושלים נהג לבקר בקביעות בקונסוליה, וקיבל מהקונסול א"ג שולץ את גליונות *Augsburger Allgemeine Zeitung*, אותם קראתי בתאי... בלהיטות בוערת, ראה: T. Tobler, 'Aus meinen Erlebnissen in Jerusalem', *Das Ausland*, 22 (1849), No. 72, p. 286.

10 רשימת עזבונות (לעיל, הערה 5), מס' 3823.

11 Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin (West), Libr. impr. c. not. mss. Octav 103

והדלתו למחלקת כתבי-היד על האישור לצילום המסמך ולפרסומו.

5) E. Arnaud. La Palestine ancienne et moderne ou Géographie
 Historique et Physique de la Terre Sainte par E. Arnaud.
 Avec 3 cart. chrono- géographiques. Paris, Berger-
 Levrault, 1860. 8. War o in Palestina.

6) De Sauley, Dictionnaire des Antiquités Egypte

Wood (Rev. J. G.)—Bible Animals: an Account of the various Birds,
 Beasts, Fishes, &c., mentioned in Holy Scriptures. Part 5, 8vo. ed. 1868.

Newton, C. T., Travels and discoveries in the Levant. 2 vols.
 with a great many plates, photographs, woodcuts and maps.
 London 1865. 8vo. (2. 2 sh.) Sranbtd.

Wilson (Capt. A. E.) and Warren (Capt. R. E.)—The Discovery of
 Jerusalem: a Narrative of Exploration and Discovery in the City and
 the Holy Land; with an Introduction by Arthur Pourhyn Stanley,
 D.D. Edited by Walter Morrison, M.P. 8vo. pp. 502, cloth..... 21s. 1870

7) E. Richardt, det hellige Land. Dagbog og Lygtekjøbenhavn. 1870
 Gr. 8. 288 s. 1 R 12 dgr.

8) Pielgrzymka do Ziemi Swietej odprawiona przez X.
 Holowinskiego t. III. p. 103. Liwin Guide indicateur 532
 Du polnische Pilger besuchte das Land 1843.

9) Compendio istorico dello stato antico e moderno del Carmelo
 opera di fra Giambattista di S. Alessio, Carmelitano scalzo.
 Liwin, Guide indicateur 593.

10) Fagnano, Architettura of Palestine.
 11) Rog on the Jordan...
 12) Abulhus. Col. 1600.

רשימות טובלר בכתב-ידו, בכריכה האחורית של העותק הפרטי של ספרו

וכלל בהן תיקונים, מהדורות נוספות ופריטים שלא נתגלו לו אלא לאחר הדפסתו של הספר.
 בעמודים האחוריים ובעמודי הכריכה הוסיף פריטים חדשים יותר, ואנו מוצאים אף חיבורים
 ששנת פרסומם היא 1875. בין דפי העותק נמצאו גם פתקאות ובהן תוספות משל תומס, אשר מן-
 הסתם סייע לטובלר בהשלמת הביבליוגרפיה. ההערות והתוספות הרבות הינן עדות ליסודיות
 עבודתו של הרופא השווייצרי. כל פריט שהגיע לידינו נבחר, נקרא וקוטלג; במקומות רבים הוא תיקן
 הפניות קיימות או הוסיף עליהן הערות, ציוני מהדורות נוספות וכו'.
 'עותק העבודה' הוא הפריט היחיד שהספרייה הממלכתית בברלין רכשה מעזבונו של טובלר.
 ר' רהריכט (Reinhold Röhricht), שהיה מורה תושב ברלין, פרסם בשנת 1890 את ספר
 הביבליוגרפיה השני של ספרות ארץ-ישראל, ובו מספר פריטים גדול פי שלושה מזה שבספרו של

Das. Lozoge Law, Köln, Nachrichten aus dem.

Morgenland! Honor.
 Pfeiffer von J.S. ist ungenau - Verfälscht von ungen.
 Stefan Alles in J.S. (Buchdruck). Es umfasst ausserhalb
 der Stadt das rechte Neujerusalem, das thales Kinnom
 und den grössten Theil des Hales Jozephals der Österr. den
 bey der argentinisch u. des böhm. Rathes. Ly. 1771 unter
 Carl und mehr drit. Warum der natursteine sich ich
 es mit der grössten 1874 1. Befriedigung, u. es wäre auch
 für den gebildeten Leser zu verstehen geeignet. Oben
 Die anonymen Schriften finden sich hier unter „Anonymi“ alphabetisch gereiht, je das erste
 Wort des Titels voran; nur wenige Titel ausnahmsweise auch sonst im Alphabet.

REGISTER

Die anonymen Schriften finden sich hier unter „Anonymi“ alphabetisch gereiht, je das erste Wort des Titels voran; nur wenige Titel ausnahmsweise auch sonst im Alphabet.

A.
 A. da Firenze 51.
 Abd er-Rahman 50.
 Abu Abdallah, s. el-Baschachäri.
 Abu el-Feda (AbulFedä) 34.
 Abu el-Hasan 50.
 Ackermann, C. 241.
 Adamnanus 8. Adler
 Adlerberg, N. 172.
 Adorne, A. 50.
 Adrichom, J. v. 1, 209, 234.
 Aertz, J. 49.
 Aiton, J. 163.
 Aitsinger 1, 209. Altsinger
 Albert v. Aix 13. Alsbury
 Alcarotti 85.
 Aldersey 82.
 Alexander, s. Rhein.

Angoulême, s. Thevet.
 Angulo, L. de 208.
 Anicet, s. Digard.

Anonymi:
 A Handbook for Travellers 169.
 A strange and true Account 89.
 Acht Wochen in Syrien 165. Annales 39
 Ansichten aus dem Morgenlande 229. Ausser dem Feldzug
 Anästetic 44. Beschreibung der Lande
 Biblische Geographie 218. a 127
 Bordeaux-pilger 5. Bible Lessons, s. Bib.
 Carte de la Palestine 238.
 Cartulaire du S. Sépulcre 14.
 Catoghisonitjan 226.
 Ci orroiz lestat de la cite de Iherusalem 21.
 Cippi Hébraici 71.
 Civitas Jerusalem 232.

1878
 wurde in Wien
 herausgegeben
 u. ich habe in
 einem 74
 a reply 33)

ההערות על-אודות התבליט של סטפן אילש, בכתב-ידו של טובלר, בעותק הפרטי של ספרו

טובלר. הוא הגיע ברשימתו עד לפרסומים משנת 1878, שכן אז החלו להתפרסם ביבליוגרפיות סדירות לנושא ב-ZDPV, כתב-העת החדש של 'האגודה הגרמנית לחקר ארץ-ישראל'. לא נופתע אם יתברר שהריכט הוא שביקש מהספרייה לרכוש את העותק המסוים הזה, שעל קיומו ידע כנראה מטובלר או מתומס, שכן הוא מעיד שהיה בידו בעת כתיבת עבודתו.¹²

R. Röhricht, *Bibliotheca geographica Palaestinae: Chronologisches Verzeichnis der von 333 bis 12*
1878 verfasten Literatur über das Heilige Land, Jerusalem 1963² (Berlin 1890), p. XV
 על הריכט ראה בהקדמת דוד עמירן למהדורת 1963.

כדוגמה לתוספות, נביא כאן את דבריו של טובלר על דגם ירושלים משנת 1873 מעשה-ידיו של ההונגרי סטפן אילש.¹³ הדברים כתובים בכתב-ידו בעמוד הראשון של המפתח עמ' 249: מפת תבליט של ירושלים וסביבתה. נעשתה בידי ההונגרי סטפן אילש בירושלים (כורך מקצועי). היא כוללת, לבד מן העיר עצמה, את ירושלים החדשה הרוסית, את גיא [בן] הינום ואת חלקו הגדול של עמק יהושפט, את הר-הזיתים, הר-המשחית ו[הר] העצה הרעה. אורכה ... מטר ורוחבה ... מטר. משום נאמנותה לטבע ראיתי אותה במינכן 1874 מתוך שביעות-הרצון הרבה ביותר, ואני סבור שגם המלומד יוכל להיעזר בה לשם מחקריו. ללא ספק היא עולה על כל מה שהיה קיים עד כה ...

רהריכט, בבואו לדון במפת אילש, ציטט את שני המשפטים האחרונים של טובלר, הם משפטי ההערכה ליצירה ולחשיבותה. בניגוד לטובלר, רהריכט אינו נוהג להביא הערכות לפריטים ולמחבריהם, וכאן יש משום יוצא-מן-הכלל. לציטוט הוא מקדים משפט הסבר: 'טובלר ראה אותה במינכן וכתב עלי-כך בכרך העבודה של הביבליוגרפיה'.¹⁴

אוסף שרטוטים מהמסע בארץ

בעמוד הפנימי של הכריכה האחורית של כרך הביבליוגרפיה הנזכר לעיל הוסיף תומס הערה בכתב-ידו: 'ב-Codex Iconographicus בספרייה המינכנית, מס' 196, "שרטוטי תוכניות לנסיעות ד"ר ט' טובלר בארץ-הקודש", רובם מעשה-ידיו'. הערה אחרת של תומס, על עטיפתו של תיק הקרטון שבו שמורים המסמכים, מעידה שהנפטר הורה בצוואתו להעבירם לרשות ירדו. תומס ריכז וקטלג אותם בספרייה ב-16 באפריל 1877, כלומר, כשלושה חודשים לאחר פטירת טובלר. התיק, באותו סימון, שמור מאז במחלקת כתב-היד בספרייה במינכן. גם רהריכט ידע על קיומו (אם כי אין בידינו הוכחה שראה אותו במו עיניו), והוסיף אותו, בתור פריט מס' 51, לרשימת פרסומי טובלר. כל התעודות הן מירושלים ומסביבתה. נראה לנו שכולן שורטטו לקראת הסיור השני, בשנת 1845, ובמהלכו.¹⁵

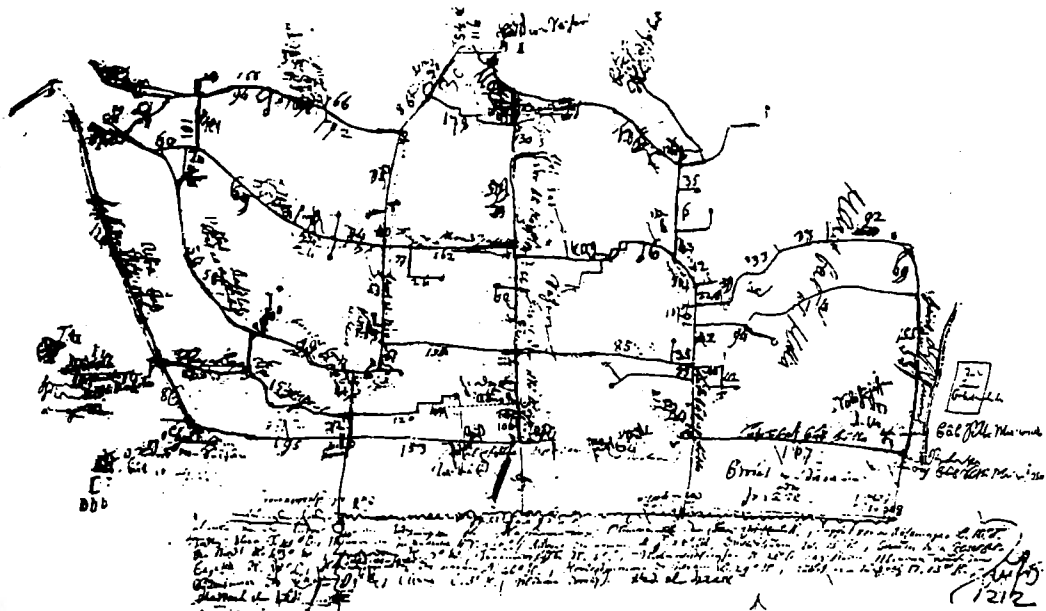
בתיק ארבעים ושישה דפים, בגדלים שונים. תשעת הראשונים מכילים שרטוטים וסקיצות של טובלר, פרי עבודת-ההשדה שלו בעיר העתיקה בירושלים. אלה שימשו אותו כבסיס למפות העיר, האחת שפרסם בשנת 1849 ובשנת 1852, והשנייה, שפרסם יחד עם הכרטוגרף ההולנדי סו"מ ואן-דה-ולדה, בשנת 1858.¹⁶ טובלר העיד על עצמו, שכוונתו העיקרית היתה ליצור שרטוט מלא

13 ר' רובין ומ' יאיר, 'מפותיו של סטפן אילש — כרטוגרף ירושלמי מן המאה ה"ט', קתדרה, 36 (תמוז תשמ"ה), עמ' 63-72. אילש עצמו מספר שהיה קשור, בין היתר, לטובלר. סביר שהשניים נפגשו בעת מסעו הרביעי של טובלר, בשנת 1865; אילש כבר שהה אז בירושלים.

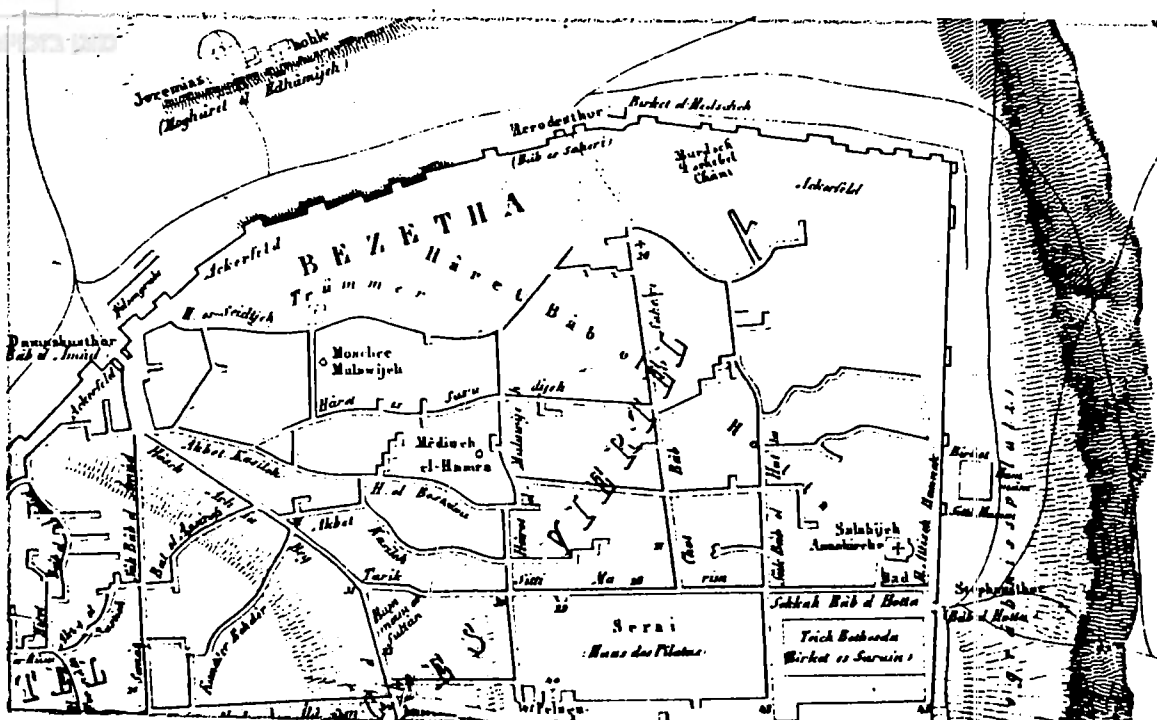
14 רהריכט (לעיל, הערה 12), עמ' 660-661, מס' 707.

15 תודתנו למחלקת כתב-היד בספרייה במינכן על הסיוע לו זכינו ועל האישור לצילום החומר ולפרסומו.

16 *El-Kuds, Grundriss von Jerusalem nach Catherwood und Robinson mit einem neu eingezeichneten Gassennetze und etlichen, theils zur ersten Male erscheinenden, theils berichtigten Gräberplänen nach den Beobachtungen*, von Dr. Titus Tobler, St. Gallen & Bern 1849; *Plan of the Town and Environs of Jerusalem Constructed from the English Ordnance-Survey and Measurements of Dr. Titus Tobler*, by C.W.M. Van de Velde. With Memoir by Dr. Titus Tobler, Gotha & London 1858, פריטים מס' 23 ו-41 (ראה לעיל, הערה 6).

LEZITHA
 1212
 AMP

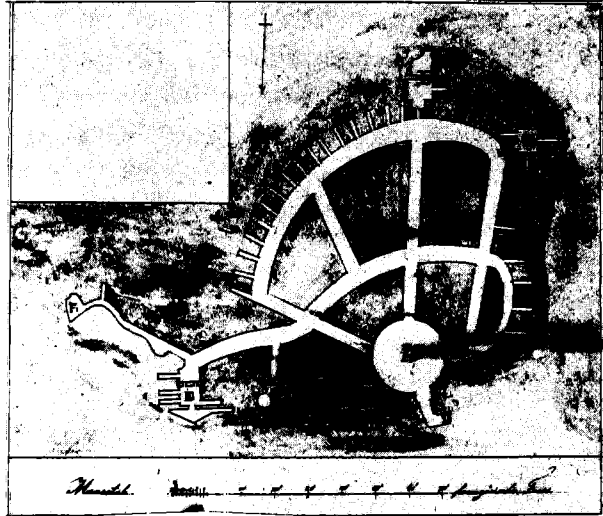
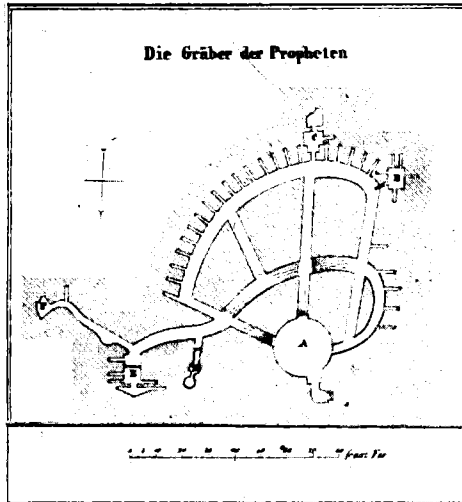
סמטאות הרובע המוסלמי בירושלים - מדידות ושרטוט בשטח (למעלה) והתוצאה הסופית במפה (מהדורת 1858; ראה הערה 16)

מידע: מעזבונו של טיטוס טובלר

ומדויק, הראשון מסוגו, של רשת הסימטאות שבין החומות. ואכן אנו מוצאים בשרטוטים שלפנינו מדידה מפורטת של רשת זו, של כיוונים, של הצטלבויות, של אורכים וכו'. ההשוואה בין השרטוטים המופיעים בדפים לבין התוצר הסופי אינה מותירה ספק בחשיבותה של עבודת-השדה. רשימת השרטוטים שבתיק כוללת, בין היתר:

תוכניות ושרטוטים מבית-לחם, כולל מתווה של כנסיית-המולד לפי ברנרדינו אמיקו, משופר ומוסבר בידי טובלר.

שלוש תוכניות של כנסיית-הקבר בירושלים, וכן איוורים-שרטוטים מדויקים של חזיתות המבנה.

תוכנית קברי הנביאים, מרידות ושרטוט בשטח, טיוטה מתקדמת והתוצאה הסופית במפה (מהדורת 1849; ראה הערה 16)

מספר רב של תוכניות של קברים ומערכות קברים, כקברי הנביאים, קבר יעקב בקדרון, קברים בגיא בן-הינום, קבר אבשלום, קברי השופטים, קברי המלכים. סקיצות ותוכניות של כיפת-הסלע. מפת ירושלים כפי שהיתה בתקופה הצלבנית; העתקת מפה צלבנית של ירושלים.

שיטות עבודתו של טובלר

מקרה מבורך זימן אותי עם ד"ר טיטוס טובלר. עדיין שמור בי זכרון ערני מפגישתנו הראשונה, אחרי טקס חגיגה-המולד בבית-לחם. טרם ידענו זה את זה פנים אל פנים, כאשר נשכבנו לישון למשך שעות אחדות במערה לצדו של רוצח שנמלט ממצרים. כרעתי לפני המזבח של הולדת ישו, נפעם ברגשות שדוגמתם לא ידעתי מעודי, כאשר איש אחד משמאלי החל מודד את המדרגות בחוט ובקנה-המידה שבידו, כאילו ביקש להבטיח את עצמו שבביקורו הבא לא תוצע לו מערה קדושה אחרת במקום זו הנוכחית. זה היה טובלר. חשבנו עצמנו ליריבים, בעוד שלמעשה היינו עשויים להשלים זה את זה; מכל-מקום ראינו עצמנו, מתוך שמץ קנאה איש ברעהו, כמי שפותחים פרק חדש בקורותיהם של העולים-לרגל לארץ-הקודש. אני רוחש את מלוא ההוקרה ליסודיות הקיצונית שבה הוא ניגש למשימתו: רק גרמני מסוגל לעבוד במרץ שכזה. מעולם לא הושגו תוצאות מדעיות רבות יותר בהשקעה כספית פחותה יותר מאשר בידי טובלר, אשר אין דומה לו בהתמדה עיקשת ובאימץ בלתי נלאה של כוחותיו.¹⁷

י"ג ז' (1816-1909), היסטוריון קתולי איש מינכן, שסייר בארץ לראשונה בשנת 1845 ונודע מאוחר יותר כאחד מראשי חוקרי ארץ-ישראל בגרמניה, מביא לנו בקטע זה את סיפור פגישתו הראשונה עם טובלר, ואת דעתו על דרכי עבודתו ועל ערך מחקריו. בשרטוטים שלפנינו אנו מוצאים אישוש לדברי הערכה אלו, ועדות לדרך ההכנה היסודית לקראת הנסיעה. יש כאן שימוש בשרטוטים ורישומים, מעשה-ידי נוסעים מתקופות שונות. טובלר הוסיף להם הערות והסברים לפי הממצא בשטח. המדידות נעשו כולן בידיו, וכך גם חלק מהרישומים הפשוטים יותר. אך בהכירו במגבלותיו גייס לעזרתו רשם מקצועי, שיכול היה להעלות על הנייר רישומים הקרובים במידה מירבית למציאות. את הארכיטקט הצעיר גוסטב בורסטל, איש ברלין, הכיר טובלר בירושלים. במהרה עמד על כשרונו כרשם והחל להעסיקו. 'בזכותו', כותב טובלר, 'זכיתי שיהיו ברשותי [רישומים של] חזיתות מבנים בירושלים העולים, בנאמנות לפרטים, על כל מה שהיה קיים קודם-לכן'.¹⁸

סיכום

כבר נכתב רבות על מקומו של טובלר במחקר המתפתח של ארץ-ישראל במאה הי"ט. להערכה הרבה שותפים כמעט כל הכותבים על אודותיו, החל מבני זמנו ועד לחוקרים בני זמננו. כדוגמה

J.N. Sepp, *Jerusalem und das heilige Land: Pilgerbuch nach Palästina, Syrien und Aegypten*, I, 17 Schaffhausen 1873, pp. VIII-IX. תודתי לעדה ברוסקי על מלאכת התרגום.

18 טובלר, מחוויות בירושלים (לעיל, הערה 9), עמ' 287.

מידע: מעזבונו של טיטוס טובלר

נצטט משפט החוזר על עצמו שוב ושוב, בתקופות שונות ובנסיבות שונות: 'To this very day, he who desires to concern himself with the history of these places, must begin with Tobler's investigation'¹⁹. בתעודות שלפנינו יש עדות ישירה על דרכי עבודתו של טובלר, על היקפה ובעיקר על יסודיותה, על היקף מקורותיו המגוונים ועל רוחב ידיעותיו. בידינו מספר הוכחות לשיטה שהיתה נקוטה בידו: הוא העתיק שרטוטים קודמים ותיקן בתוכם את הטעוץ תיקון לפי המציאות בשטח. אנו למדים מהן גם על קשריו הענפים עם מדענים בני התקופה. ולבסוף – יש בהן משום עדות הקושרת אותנו ישירות לפעילותו של אחד החשובים והמעניינים בין חוקרי הארץ במאה הי"ט, אחד מאותם ענקים ראשונים, פורצי ומתווי הדרך בחקר ארץ-הקודש במגוון רחב של תחומים.

מועדון המחקר לחקר הארץ